

Tolerantie & Coornhert
Filosofisch-historische
verkenningen

Gerlof Verwey

Tolerantie & Coornhert

Tolerantie & Coornhert

Filosofisch-historische verkenningen

Gerlof Verwey

Hilversum
Verloren
2022

In de *Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum* [BDN] verschijnen publicaties op het gebied van de geschiedenis van het (religieuze, filosofische en artistieke) non-conformisme van ca. 1350 tot onze tijd. De BDN omvat een reeks tekst-edities en een reeks studies over belangrijke non-conformistische auteurs. De publicaties van de BDN verschijnen bij Uitgeverij Verloren (Hilversum) als uitgaven van de Coornhert Stichting. Voor meer informatie verwijzen wij u graag naar www.coornhertstichting.nl.

Afbeelding op het omslag: *Justicia*. Gravure van Cornelis Massijs, 1543-1544 (collectie Rijksmuseum).

© 2022 Gerlof Verwey
Uitgeverij Verloren bv
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 9789464550160

Omslagontwerp Rombus/Tanja Stropsma, Hilversum
Opmaak Rombus, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
1 Tolerantie in tweevoud <i>Filosofische en historische argumenten voor een nieuw perspectief op de geschiedenis van het tolerantiebegrip</i> [2022]	9
2 Was de <i>ratio</i> van Coornherts argumentatieve strategie in <i>Zedekunst</i> (1586) thomistisch van oorsprong? [2010]	41
3 Hoe zag Coornhert zichzelf? <i>De idee van de paideia Christi als matrix van zijn zelfinterpretatie</i> [2014]	70
4 ‘Levenskunst’ als religieus-morele instructie: ter plaatsbepaling van Coornherts <i>Zedekunst</i> <i>Een redactionele toelichting met een suggestie voor discussie en nader onderzoek</i> [2015]	90
5 <i>Paideia Christi</i> in het werk van J.W. van Hulst <i>In de voetstappen van Coornhert?</i> [2015]	103
6 Coornhert als <i>Pelagius redivivus</i> <i>Een nawoord</i> [2022]	129
Zakenregister	161
Persoonsnamenregister	166
Over de auteur	171
<i>Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum</i>	172

Voorwoord

De keuze van de titel van deze publicatie – *Tolerantie & Coornhert* – heeft niets te maken met een uniform vooropgesteld onderzoeksdoel. De hier bijeengebrachte teksten zijn, precies zoals de ondertitel aangeeft, filosofisch-historische verkenningen. Het grote openingsessay ‘Tolerantie in tweevoud’ en het slotessay ‘Coornhert als *Pelagius redivivus*’ (beide van 2022) verschijnen hier voor het eerst en wel in combinatie met een aantal verwante vroegere teksten van mijn hand, die hetzij niet (meer) verkrijgbaar, of moeilijk te vinden zijn.¹ Zij hebben allemaal direct of indirect met Coornhert te maken.

Pas in het schrijven van het zesde en laatste essay werd mij duidelijk, dat en hoe bijna al die teksten op een vooraf niet vermoede wijze met elkaar samenhangen. Die samenhang is niet een thematische, maar wordt bepaald door een gemeenschappelijk richtpunt dat pas achteraf als het verborgen *telos* van mijn onderzoek voor mijzelf zichtbaar werd: de opheldering van de inhoudelijke, dat is conceptuele binding van Coornhert aan het katholicisme waarin hij was opgevoed. Een vraag die uiteindelijk in dienst staat van de vraag naar Coornherts *zelfbegrip* als religieus non-conformist.

Een eerste benadering van dat probleem vond plaats in de vroegste bijdrage, uit 2010, te weten ‘Was de *ratio* van Coornherts argumentatieve strategie in *Zedekunst* (1586) thomistisch van oorsprong?’ Titel en thema van dat artikel werden ingegeven door het vermoeden, dat onze auteur, veel meer dan de protestantse receptie ooit heeft willen erkennen, schatplichtig is geweest aan het prerectorische, dat is katholieke gedachtegoed. Bruno Becker en Henk Bongers waren hier al voorgegaan. Zij hadden laten zien dat en in welke mate Coornhert bekend moet zijn geweest met het werk van de Aquinaat, zonder daar verder gaande conclusies aan te verbinden over de figuur van Coornherts zelfbegrip.

In het artikel van 2014 werd die thematiek direct aangekaart: ‘Hoe zag Coornhert zichzelf? De idee van de *paideia Christi* als matrix van zijn

1 Een sterk verkorte versie van ‘Tolerantie in tweevoud’ verschijnt bijna gelijktijdig onder de titel ‘De dubbele betekenis van tolerantie: verdraagzaamheid en respect’ in de publieksbundel *Ware tolerantie* (Amsterdam: Van Genneep 2022) onder redactie van Marcel ten Hooven. De doelgroep van de oorspronkelijke, lange en ‘moeilijke’ versie die hier gepubliceerd wordt en die van de korte versie verschillen genoeg om gelijktijdige uitgave te rechtvaardigen.

zelfinterpretatie'. Dit thema heb ik niet lang daarna verder uitgediept in het artikel uit 2015 over de pedagoog, politicus en verzetsman Johan W. van Hulst, getiteld: '*Paideia Christi* in het werk van J.W. van Hulst. In de voetstappen van Coornhert?'

In datzelfde jaar (2015) verscheen de Engelse vertaling van de door Gerrit Voogt bezorgde editie van Coornherts *Zedekunst dat is wellevens-kunste*.² Het Engelse redactionele voorwoord – geen doublure van het Nederlandse, in de door Jaap Gruppelaar bezorgde uitgave! – wordt hier voor het eerst gepubliceerd in de oorspronkelijke Nederlandse versie, met de titel ‘“Levenskunst” als religieus-morele instructie: ter plaatsbepaling van Coornherts *Zedekunst dat is wellevenskunst* (1586). Een redactionele toelichting met een suggestie voor discussie en nader onderzoek.'

Het zesde en laatste artikel, te weten 'Coornhert als *Pelagius redivivus*. Een nawoord' (2022), is niet alleen de jongste tekst in deze bundel, maar tegelijk ook de logische afsluiting van de voorafgaande teksten. Het geheime zwaartepunt van bijna al deze teksten ligt in de hypothese, dat Coornhert, zijn eigen *disclaimer* ten spijt en conform het verwijt van de calvinistische predikanten van zijn tijd, inderdaad, een *Pelagius redivivus* was. In dat licht bezien presenteert *Tolerantie & Coornhert* een aantal wegwijzers naar de gezochte figuur van Coornherts zelfbegrip.

In het proces van heruitgave van de vroegere artikelen zijn, zonder uitdrukkelijke vermelding, hier en daar vergissingen hersteld, kruisverwijzingen ingevoegd en, waar nodig of wenselijk, kleine aanpassingen van de tekst gerealiseerd. Sporadisch heb ik in hoofdtekst en voetnoten een zelfkritische opmerking anno 2022 ingevoegd, aan het begin en eind gemarkeerd door een asterisk. Incidentele overlappingen in de hoofdtekst heb ik niet vermeden: zij illustreren dat de Pelagius-problematiek al vanaf 2010 een terugkerend punt van mijn aandacht was.

Mijn grote dank gaat uit naar diegenen die in de loop der jaren mij door hun kritiek en morele steun meer dan eens terzijde hebben gestaan. In alfabetische volgorde: Jaap van Belzen, Anneke Fleurkens, Jaap Gruppelaar, Ruud ter Meulen, Monica Meijsing, Mirjam van Veen, Gerrit Voogt. En *last but not least* dank ik mijn uitgever, Thys VerLoren van Themaat, die als kundige en betrouwbare loods er voor zorgde dat ook dit editorisch project zijn beoogde bestemming bereikte.

Nijmegen, 28 maart 2022

2 Dirck Volckertsz Coornhert, *Ethics: The Art of Living Well* (translated, edited and introduced by G. Voogt, Hilversum 2015).

Tolerantie in tweevoud

Filosofische en historische argumenten voor een nieuw perspectief op de geschiedenis van het tolerantiebegrrip

Woord vooraf

Hoewel begrip en term ‘tolerantie’ al veel eerder voorkomen, kan men van een tolerantiediscussie eigenlijk pas spreken sinds de 16^e eeuw, de tijd van de Reformatie en Europese godsdienstoorlogen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat, zowel in de wat oudere, als in de meer recente beschrijving van de geschiedenis van de tolerantie, de historici van de Reformatie en Contrareformatie vooraan staan.¹

Zo verraste in 2007 Benjamin Kaplan de wereld van de historici van tolerantie met zijn magistrale studie *Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*. Tegengesteld aan alle eerdere pogingen in die richting waarin de nadruk op de idee of het begrip van de tolerantie (*tolerance*) lag, verlegde Kaplan zijn focus naar de *praktijk* van tolerantie. Voor dit praktische aspect van tolerantie stelde hij voor de term *toleration* te gebruiken. De vroegere historische benadering van ‘tolerantie’ met haar focus op het intellectuele aspect van de tolerantiethematiek werd daarmee naar de achtergrond geschoven. De nergens uitgesproken, maar duidelijk aanwezige suggestie was wel, dat die oudere benadering haar tijd had gehad. De mogelijkheid van vruchtbaar historisch tolerantieonderzoek langs die lijn was voorbij. Zij had in haar tijd belangrijk werk geleverd, maar het moment om de bakens te verzetten was aangebroken. Voortaan zou *tolerance* staan voor de subject-georiënteerde tolerantie, dat is tolerantie als een attitude, grondhouding, zo men wil: deugd van zelfbeheersing, en *toleration* voor de publieke, sociale praktijk van tolerantie.² Het Nederlands kent voor

- 1 Vgl. het oudere, maar nog steeds onmisbare standaardwerk in twee delen van Joseph Lecler S.J., *Histoire de la tolérance* uit 1955 (Engelse vertaling *Toleration and the Reformation*, London 1960).
- 2 Benjamin Kaplan, *Divided by Faith. Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe* (Cambridge, Massachusetts/London, England 2007) 8: ‘toleration is a form of behaviour [...] a social practice, a pattern of interaction among people of different faiths.’

beide betekenisaspecten slechts één woord: tolerantie of verdraagzaamheid. Die nieuwe benadering heeft, zonder enige twijfel, een schat aan kennis opgeleverd.

De conclusie, dat de ideeënhistorische aanpak in de geschiedenis van wat ‘tolerantie’ heet *passé* is en geen wezenlijk nieuwe inzichten kan opleveren, lijkt me echter voorbarig, al was het alleen al daarom, dat het begrip van het subject-georiënteerde tolerantiebegrp en het publieke, sociale tolerantiebegrp met elkaar samenhangen: een bepaald begrip van tolerantie als *attitude* ondersteunt een bepaald begrip van tolerantie als *toleration*. Of, anders gezegd, de analyse van het begrip van *tolerance* vertelt ons ook iets over de morele stellingname die inherent is aan een bepaalde praktijk respectievelijk politiek van *toleration*. Om een voorbeeld te geven: waar de grondwaarde die door *tolerance* bevorderd wil worden de individuele wilsvrijheid is, is de *toleration* een andere dan waar de promotie van solidariteit of broederschap bovenaan staat.

Het is daarom met goed geweten, dat ik mij in mijn bijdrage beperk tot (de geschiedenis van) het tolerantiebegrp, het begrip van *tolerance*. Daarmee bepleit ik geen kritiekloze terugkeer naar het type van de pre-Kaplan geschiedenis van ‘tolerantie’, maar veeleer een correctie op de klassieke, ideeënhistorische optiek op die geschiedenis, die het negatieve oordeel over die benadering als *passé* logenstraft. Mijn argumenten zijn zowel filosofisch (conceptueel), als historisch van aard. Mijn these is, dat men tot nog toe nagelaten heeft om in de geschiedenis van het tolerantiebegrp systematisch aandacht te besteden aan de betekenis van de geschiedenis van het zogenaamd natuurrecht. Doet men dat wel, dan dringt zich een contrast van twee fundamenteel verschillende opvattingen over ‘tolerantie’ op en opent zich een perspectief voor herschrijving van de geschiedenis van het tolerantiebegrp sinds de 17^e eeuw. Ik zal die twee opvattingen voorlopig onderscheiden als het (modern) *naturalistische* en het (premoderne) *normativistische* tolerantie-model.³

3 In het volgende zal ik, ter karakterisering van de ideaaltypische tegenstelling van de twee tolerantie modellen, nog een aantal andere tweevouden invoeren: naast de tegenstelling van naturalistisch vs. normativistisch ook die van: prereformatorisch/vroegmodern vs. modern, negatief vs. positief en hypothetisch/voorwaardelijk vs. principieel/onvoorwaardelijk. Deze tweevouden variëren met de context.

Inleiding: de tweepoligheid van het tolerantiebeprip

Het hangt samen met de twee betekenisaspecten van het huidige ‘vulgair’ tolerantiebeprip – tolerantie als verdraagzaamheid en tolerantie als respect – dat de hedendaagse discussie over het thema van de tolerantie *de facto* verdeeld is over twee andere discussies, te weten die over vreedzame co-existentie van meerdere geloven en die over (sociale, politieke) rechtvaardigheid respectievelijk menswaardigheid. We leven in een wereld die zowel gekenmerkt wordt door een religieus en levens- en wereldbeschouwelijk pluralisme, als door schrijnende, grote ongelijkheden (economisch, sociaal, politiek). Die mix levert de nodige samenlevingsproblemen op, die de verwezenlijking van het ideaal van een vreedzame en rechtvaardige, dat is menswaardige, samenleving bedreigen. Ideologische, dat wil zeggen religieuze en al of niet religieuze wereld- en levensbeschouwelijke tegenstellingen enerzijds en evidente onrechtvaardigheid door ongelijke kansen op zelfverwerkelijking anderzijds, zetten aldus hun stempel op het publieke debat over het goede leven en samenleven en kleuren stellingnames inzake het *waartoe* van de politiek.

Hoewel die mix van sociale en politieke spanningen en conflicten in vroeger tijden ongetwijfeld in veel opzichten niet zo veel anders dan nu zal zijn geweest, zijn er toch een paar belangrijke verschillen: de mondiale extensie van ons samenlevingsbeprip, de prominentie van het culturele pluralisme als maatschappelijk probleem en de preoccupatie met menselijke waardigheid lijken in de huidige wereldsituatie een actualiteit en uitdrukkelijkheid te hebben gekregen die er voor de 17^e eeuw niet was. Meer dan ooit leeft in brede kring het besef dat de wens van een werkzame ‘omgangs-oecumene’ (W. Frijhoff), niet zonder een mate van verdraagzaamheid in leven en samenleven met anderen mogelijk is.⁴ Maar ook: meer dan ooit is de blik gescherpt voor de sociale, politieke en economische ongelijkheden die het wereldtoneel beheersen en de mogelijkheid van een menswaardig bestaan beperken of onmogelijk maken. Tolerantie als waarde heeft met beide te maken, zowel met onze respons op structurele ongelijkheden die ons gevoel voor sociale rechtvaardigheid en menswaardigheid kwetsen, als met de zorg voor een verdraagzame ‘omgangs-oecumene’. Wie het serieus neemt met de politieke en humanitaire grondwaarden van een rechtvaardige en vreedzame samenleving, komt er dan ook niet onderuit over ‘tolerantie’ in haar *beide* betekenisaspecten na te denken.⁵

4 Illustratief is de thematiek van de historische congressen onder de titel *Persecution, Tolerance, and Coexistence* rond 2015 in Amerika, initiatief van de historici van de 16^e eeuw.

5 De literatuur over deze ‘ongelijkheden’ is zeer omvangrijk. Ik volsta met enkele titels die

Waar toe tolerantie? De crisis omtrent ‘tolerantie’

De literatuur over ‘tolerantie’ – over de sociale en politieke problematiek die daarmee verbonden is, zo goed als over het begrip en de geschiedenis daarvan in de Westerse wereld – is in de laatste dertig jaar exponentieel gegroeid. In sommige kringen lijkt inmiddels een zekere moeheid te bespeuren: ‘is het tolerantiethema niet een afgekloven bot? Is het geen *hybris* te denken, dat daaraan nog iets wezenlijks toegevoegd kan worden?’ Toch is dat precies de claim van het volgende betoog, al wil het naar intentie en pretentie niet meer zijn dan een *postscriptum* bij het huidige debat en alleen een nieuw perspectief op de geschiedenis van die tolerantie-thematiek suggereren.

Juist de huidige scepsis m.b.t. de actualiteit en zinvolheid van de tolerantiediscussie biedt de beste ingang voor ons probleem: naar mijn weten is er nooit eerder dan in de huidige generatie de vraag opgekomen naar het *waartoe* van tolerantie. Wat moeten wij met dat tolerantiebeprip aan? Heeft het nog wel zin? Is het begrip tolerantie met de progressieve juridisering van maatschappelijke verhoudingen niet obsoleet geworden? De vraag naar het *waartoe* of de zin van ‘tolerantie’ dringt zich aan ons op. Zoveel is in elk geval duidelijk, dat daarover in de huidige politiek-filosofische discussie al geruime tijd geen overeenstemming bestaat. De situatie heeft het karakter van een impasse die alle reden geeft te spreken van een crisis omtrent het tolerantiebeprip. De beschouwing van de twee belangrijkste politiek-filosofische stellingnames tegenover die crisis – ideaaltypisch onderscheiden als het *hypothetische* of *voorwaardelijke* en het *princiële* of *onvoorwaardelijke* tolerantiebeprip – kan ons echter helpen bij het zoeken naar een uitgang uit die impasse.

In beide gevallen wordt tolerantie gezien als iets dat van betekenis is voor het naderbij brengen van een samenlevingsideaal van vreedzame en menswaardige co-existentie. Maar in elk van die twee antwoorden wordt het *waartoe* van de tolerantie respectievelijk het beoogde sa-

filosofische en/of historische aspecten daarvan illustreren. Vaak hoort een titel in meer dan één categorie: (a) economische ongelijkheid: Harry G. Frankfurt, *On Inequality* (Princeton/New Jersey 2015), Amartya Sen, *The Idea of Social Justice* (London etc. 2010), Walter Scheidel, *The Great Leveller. Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century* (Princeton/Oxford 2017); (b) sociale ongelijkheid: Martha Nussbaum, *Sex and Social Justice* (Oxford 1999), Avishai Margalit, *The Decent Society* (Cambridge, Massachusetts/London, England 1996) en *On Compromise and Rotten Compromises* (Princeton/Oxford 2010); (c) politieke (on)gelijkheid: Siep Stuurman, *De uitvinding van de mensheid. Korte wereldgeschiedenis van het denken over gelijkheid en cultuurverschil* (Amsterdam 2010) en Martha Nussbaum, *Liberty of Conscience. In Defense of America’s Tradition of Religious Equality* (New York 2009).

menlevingsideaal anders begrepen. In het eerste geval (het hypothetische tolerantiebegrrip) wordt tolerantie gezien als voorwaarde voor een rationeel-pragmatische bestaansvorm ten behoeve van het politieke en in laatste instantie biologische overleven – als individu en als collectief. Richting gevend is daarbij – zeker sinds de opkomst van de liberaal-democratische samenleving – een samenlevingsideaal in de geest van een juridische gelijkheid van alle mensen (die politieke en sociale gelijkheid omvat). In het tweede geval (het principiële tolerantiebegrrip) begrijpt men tolerantie als voorwaarde voor een wijze van politiek en biologisch overleven die, hoe minimaal ook, tegemoetkomt aan bepaalde *inhoudelijke*, preciezer: *morele of humanitaire* eisen. Politiek respectievelijk biologisch overleven, zo is de redenering, is op zichzelf niet genoeg. Van belang is vooral het *hoe* van het overleven. Ligt het thematische zwaartepunt van de verdediging van het hypothetische tolerantie-model doorgaans bij de vrijheidsrechten, daar gaat het in de verdediging van het principiële tolerantie-model om de betekenis van morele of humanitaire verplichtingen en de claim dat in veel gevallen humanitaire of morele solidariteit belangrijker is dan juridische gelijkheid. En tot slot, wordt in het eerste geval er van uit gegaan dat de oorspronkelijke verhouding van mensen onderling die van het conflict is, daar wordt in het tweede geval aangenomen dat wij mensen in principe partners van elkaar zijn. Het conflictmodel en het partnerschapmodel van de intersubjectieve relatie staan hier, ideaaltypisch, tegenover elkaar.⁶

*Mijn these: het tolerantieprobleem is niet dood,
maar van gedaante veranderd*

Lange tijd – sinds de 17^e eeuw – heeft men als vanzelfsprekend aangenomen, dat tolerantie wezenlijk draait om het verdragen van wat men eigenlijk onverdraaglijk vindt. In feite beheerst die aanname – onuitgesproken – in meer of mindere mate alle grotere werken op het gebied van de geschiedenis van de tolerantie sinds de moderne tijd.⁷ Zij definieert wat ik het *hypothetische* tolerantiebegrrip heb genoemd. Het is precies

- 6 Wat hier als ideaaltypische *tegenstelling* tegenover elkaar staat kan in de dagelijkse praktijk van het samenleven heel wel naast elkaar bestaan als verschillende politieke opties.
- 7 Behalve aan het eerder aangehaalde werk van Kaplan, met de behulpzame suggesties voor ‘Further reading’ (o.c. 386-395) en het (onmisbare) oudere genoemde standaardwerk in twee delen van Joseph Lecler S.J., denk ik daarbij ook aan de historische gedeeltes uit het boek *Toleranz im Konflikt. Geschichte, Gehalt und Gegenwart eines umstrittenen Begriffs* [2003] (Frankfurt am Main, 4. Auflage, 2014) van de filosoof Rainer Forst.

deze aanname die ik in twijfel wil trekken. Ik zal daartoe de these verdedigen, dat er in de geschiedenis van het tolerantiebegrrip een tweede, om precies te zijn: een *principieel* tolerantiebegrrip is aan te wijzen, dat minstens zo belangrijk is. De bron van dat principiële tolerantiebegrrip moet gelokaliseerd worden in de traditie van het christelijk natuurrecht. Om misverstand te voorkomen wil ik er vast op wijzen dat, in weerwil van het feit dat in die traditie van het natuurrecht regelmatig over de *lex naturalis* of wet der natuur gesproken wordt, natuurrecht minder met ‘recht’ in de zin van ‘gecodificeerd recht’ heeft te maken, dan met ethiek, minder met ‘rechten’ en ‘wetten’, dan met morele, humanitaire verplichtingen.⁸

Het hypothetische en principiële tolerantiebegrrip vertegenwoordigen niet alleen twee aspecten van het huidige tolerantiebegrrip, maar staan tevens voor de polen van een trage, historische pendelbeweging, waarin het ene tolerantiebegrrip, zo men wil: tolerantie-model, het andere aflost. Die pendelbeweging beweegt *grosso modo* mee met op- en ondergang van grote, diepgaande collectieve bestaanscrises, die het ontstaan en episodische opleven van het zogenaamd natuurrecht verklaren.⁹ Het overschrijdt het bestek van deze bijdrage dit punt in détail te adstrueren: het zou het thema van een nog ongeschreven boek over een *alternatieve* geschiedenis van het tolerantiebegrrip kunnen zijn, dat de geschiedenis van het hypothetische tolerantiebegrrip integreert met de geschiedenis van het natuurrecht.¹⁰ Ik beperk me ertoe alleen iets over de historisch jongste omslag in die pendelbeweging te zeggen: de ontwikkeling in de discussie rond het natuurrecht zoals die ca. 1950 inzette en ca. 1990/2000 door een verschuiving in de thematiek van tolerantie als verdraagzaamheid naar de thematiek van erkenning en respect gevogld werd.

8 Zie met name het klassieke werk Alexander Passerin d'Entrèves, *Natural Law. An Introduction to Legal Philosophy* [1951] (with a new introduction by Cary J. Nederman, New Brunswick/London 2009).

9 Vgl. H. Rommen, *Die ewige Wiederkehr des Naturrechts* (München 1947); F.J. Contreras (ed.), *The Threads of Natural Law: Unravelling a Philosophical Tradition* (Dordrecht/Heidelberg/New York/London 2013).

10 Tot op heden ontbreekt een omvattend overzichtswerk van de geschiedenis van het natuurrecht. Een dergelijk werk in drie delen was wel geconcipieerd door Felix Flüchiger, maar bleef, helaas, beperkt tot het eerste deel daarvan: *Geschichte des Naturrechtes*, Erster Band: *Altertum und Mittelalter* (Zollikon-Zürich 1954). Vanuit marxistisch perspectief is het sprankelende werk van de filosoof Ernst Bloch, *Natuurrecht und menschliche Würde* [1961] (Frankfurt am Main 1977) te noemen. Een sociale geschiedenis van het natuurrecht is Stefan Breuer, *Sozialgeschichte des Naturrechts* (Opladen 1983). Voor de vroegmoderne tijd zij verwezen naar de studie van Merio Scattola, *Das Naturrecht vor dem Naturrecht. Zur Geschichte des 'ius naturalae' im 16. Jahrhundert* (Tübingen 1999). Voor literatuur over de geschiedenis van de ‘gulden regel’ – de kern van het natuurrecht – zie voetnoot 48 hieronder.

Het uitgangspunt van mijn betoog laat zich samenvatten in de these, dat de laat-20^e-eeuwse verschuiving in het publieke, zowel wetenschappelijke als filosofische debat over tolerantie naar de thematiek van erkenning van, respect voor, de medemens, niet zozeer de dood van het tolerantieprobleem markeert, zoals sommige auteurs suggereren, als de wisseling van een sedert de moderne tijd dominant *hypothetische* tolerantiebegrp naar een ouder, *principieel* tolerantiebegrp.¹¹ Dat oudere tolerantiebegrp heeft te maken met de erkenning van de *waardigheid van de mens*. Het komt bij uitstek in beeld waar – vroeger en nu – de geloofwaardigheid van de *hominis dignitas* op het spel staat en collectieve ervaringen van rampspoed, zoals verwoestende oorlogen en daarmee gepaard gaande, diepgaande culturele ontwrichting, tot herbezinning op het statuut van de mens en zijn waardigheid motiveren. Het gaat, niet toevallig, precies om dat betekenisaspect van ‘tolerantie’ dat vanouds in de traditie van het christelijk natuurrecht bewaard is gebleven. Het is de tolerantie als respect (principieel tolerantiebegrp) die door het sinds de 17^e eeuw dominante, hypothetische tolerantiebegrp (tolerantie uit pragmatisch-rationele overwegingen) verdrongen zou worden. Vandaar de titel van mijn bijdrage: ‘Tolerantie in tweevoud’.¹²

- 11 B. van Stokkom, ‘Tolerantie een interim-waarde? Schuivende werkvelden van (in) tolerantie’, in: Marcel ten Hooven (red.), *De lege tolerantie. Over vrijheid en vrijblijvendheid in Nederland* (Amsterdam 2001) 275-284. Illustratief voor de opkomst en verbreiding van de filosofische thematiek van ‘erkenning’ zijn, behalve de baanbrekende werken van E. Lévinas sinds de 1960’er jaren, met name Axel Honneth, *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts* (Cambridge 1995), Paul Ricoeur, *The Course of Recognition* (Cambridge, Massachusetts/London, England 2005), maar ook werk van Avishai Margalit, zoals *The Decent Society* (Cambridge, Massachusetts/London, England 1996) en *On Compromise and Rotten Compromises* (Princeton/Oxford 2010) en Martha Nussbaum, *Frontiers of Justice*. In verwante geest: R.J.H. ter Meulen, *Solidarity and Justice in Health and Social Care* (Cambridge 2017).
- 12 Het onderscheid werd al in de 16^e eeuw gemaakt: zie daarover bv. Jan Romein in zijn voordracht ‘Oorsprong, voortgang en toekomst van de Nederlandse geest’ (1940) 23, in een context die onder meer Coornhert en Willem van Oranje omvat: ‘En let op, hoe verdraagzaamheid hier al bezig is van karakter te veranderen. Zij is niet louter opportunisme meer, zoals die van stedelijke besturen, zij is niet louter passief meer als deze, zij krijgt al iets principieels, iets positiefs en iets actiefs. Er zijn dingen (zei Oranje), die het Nederlandse volk *niet* verdraagt – juist uit verdraagzaamheid’ (met dank aan dr. Agnes Tellings voor deze verwijzing). Terzijde zij opgemerkt dat de axiomatische verbinding tussen die ‘typisch Nederlandse vrijheidszin’ en de notie van principiële of positieve tolerantie die Romein hier legt – onverwoestbaar populair in de Nederlandse historiografie – zich in elk geval niet zonder kwalificatie op Coornhert kan beroepen. Vgl. daarvoor hieronder p. 144-147.

De in *Tolerantie & Coornhert* bijeen gebrachte teksten zijn filosofisch-historische verkenningen, geschreven tussen 2010 en 2022. Pas met het schrijven van het grote openingsessay 'Tolerantie in tweevoud' en het nawoord 'Coornhert als *Pelagius redivivus*' – beide uit 2022 – werd duidelijk, dat en hoe deze stukken samenhangen met de daaraan voorafgaande teksten. Zij belichten, afzonderlijk en tezamen genomen, aspecten van Coornherts conceptuele binding aan het katholieke geloof waarin hij was grootgebracht. Met elkaar illustreren zij de these, dat Coornhert, in weerwil van zijn ongezouten kritiek op de katholieke kerk als instituut (d.i. als 'uiterlijke kerk'), katholiek is gebleven: katholiek in de geest van het ideaal van de christelijke oerkerk. De auteur verkent in zijn onderzoek de sporen van die binding, zoals die bewaard zijn gebleven in het begrips-systeem van het religieuze non-conformisme van de volwassen Coornhert. Daarmee presenteert *Tolerantie & Coornhert* een aantal wegwijzers naar de figuur van Coornherts zelfbegrip, culminerend in de these van Coornhert als een *Pelagius redivivus*. Een these die, gezien het overwegend protestantse karakter van de Coornhert-receptie, vroeger en nu, revolutionair genoemd mag worden.

COORNHERT
STICHTING

BIBLIOTHECA
DISSIDENTIUM
NEERLANDICORUM

